

ВІДГУК

офіційного опонента про дисертаційну роботу

«Категорія другорядних членів речення на тлі формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної структур речення» Н. Ф. Грозян, виконану на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова (Луцьк, 2020)

На початку 80-х років ХХ ст. в українському мовознавстві, як відомо, з'явився новий, семантичний підхід до вивчення синтаксичних одиниць, на теоретичних засадах якого сформувався семантичний синтаксис, що, за визначенням І. Р. Вихованця – теоретика цієї галузі синтаксичної науки, замінив формально-граматичний синтаксис, який тривалий час був панівним у теоретичній і прикладній граматиці. У зв'язку з активним розвитком теорії семантичного синтаксису та речення як чотирирівневої (чотириярусної) структури (власне-семантичної, семантико-синтаксичної, формально-граматичної та власне-комунікативної) логічно постала проблема співвідношення компонентів різних його рівнів (ярусів), причому співвідношення формально-граматичної і семантичної структур синтаксичних одиниць визнано центральним питанням синтаксису, успішне розв'язання якого допомагає чітко розмежувати формальну і семантичну організацію синтаксичних одиниць (І. Р. Вихованець). В українському мовознавстві на її основі випрацьовано нову теорію міжрівневих (між'ярусних) співвідношень, що вможливила встановити широкий спектр кореляцій між компонентами власне-семантичного, семантико-синтаксичного та формально-синтаксичного рівнів. Зокрема, найглибше досліджено кореляції між різними семантичними типами і підтипами предикатів дії та стану (власне-стану, якості, якості-відношення, кількості, кількості-відношення, локативного стану тощо) з різними типами присудків та їхніх зв'язкових елементів (див.: Городенська К. Г. Кореляції

синтаксичних категорій предикатності і предикативності в українській мові // *Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики: Збірник на пошану члена-кореспондента НАН України Івана Романовича Вихованця*. Донецьк, 2010. С. 89 – 105; Косенко К. О. Предикатна основа дієслівних зв'язок в українській мові // *Лінгвістичні студії*. Донецьк, 2008. Вип. 17. С. 111 – 116; Косенко К. О. Формально-граматична реалізація предикатів кількісно-вікової ознаки // *Науковий вісник Херсонського університету. Серія Лінгвістика*. Херсон, 2008. Вип. VIII. С. 69 – 73; Косенко К. О. Предикати входження / невходження і дієслівні зв'язки // *Актуальні проблеми слов'янської філології*. Бердянськ, 2009. Вип. XXI. С. 542 – 547; Косенко К. О. Формально-синтаксичні кореляти предикатів кількості в українській мові // *Українська мова*. 2012. №2. С. 58 – 66) та головних членів односкладних речень (див. дисертації: Годз О.В. Синтаксична структура прислівникових речень в українській літературній мові. Київ, 2013; Коваль Л.М. Головний компонент односкладного речення в між'ярусних співвідношеннях. Київ, 2015). Ретельно обстежено також формально-граматичну репрезентацію субстаційних непередикатних компонентів (аргументів) або безпосередньо в численних працях Н. М. Костусяк, І. А. Пасічник (Мельник), О.Г. Межова та принагідно у працях М. В. Мірченка, а також у студіях В. А. Тимкової, Н. М. Попович, Н. В. Кавери та інших українських мовознавців.

Тему обговорюваної сьогодні докторської дисертації свого часу було обрано не випадково. Її задумано в річищі теорії між'ярусних співвідношень на концептуальних засадах граматичної школи І. Р. Вихованця: у ній потрібно було встановити складну систему співвідношень між другорядними членами речення як компонентами формально-граматичної структури речення із семантико-синтаксичними відповідниками (синтаксемами) – компонентами семантико-синтаксичної структури елементарного і неелементарного простого речення. Проте пані Грозян, обґрунтовуючи актуальність обраної теми у вступі дисертації, на мою думку, слабо

пов'язала її з теорією між'ярусних співвідношень, не поставила в контекст виконаних досліджень українських мовознавців (який я коротко схарактеризувала вище). До цього висновку мене схилило те, що у списку використаної літератури зовсім не подано праць К. О. Косенко, О. В. Годз, Л. М. Коваль та інших дослідників цієї складної проблеми, у тексті дисертації немає покликань на ті їхні ідеї, які, безперечно, заслуговують уваги і на які дисертантка мусила б спиратися. Попри це мету дослідження сформульовано правильно, відповідно до засад теорії між'ярусних співвідношень, адже в ній зазначено, зокрема, створити цілісну систему кореляцій формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних ознак другорядних членів речення» (с. 27). Досягненню цієї мети посприяло розв'язання чотирьох вузлових завдань, що вможливило простежити семантико-синтаксичні кореляції узгодженого другорядного члена речення з його семантико-синтаксичними відповідниками, систематизувати семантико-синтаксичні кореляти керованих другорядних членів речення, установити семантико-синтаксичні відповідники прилеглих і корельованих другорядних членів речення та з'ясувати специфіку співвідношень детермінантних другорядних членів речення з їхніми семантико-синтаксичними корелятами.

У розв'язанні цих та інших завдань дослідження принципове значення мала позиція Н.Ф. Грозан у визначенні критеріїв виокремлення другорядних членів речення, адже від них залежала їх класифікація. Дисертантка логічно узагальнила новітні підходи до виділення цих формально-синтаксичних одиниць у сучасному мовознавстві, що свідчить про відмову від традиційної класифікації, і запропонувала систему (типологію), що охопила *прислівні* (керовані, узгоджені, прилеглі, корельовані), *неприслівні*, або *детермінантні* другорядні члени речення, залежні від предикативної основи простого речення, *опосередковані* другорядні члени речення та *дуплексив.* Безсумнівно, запропонована класифікація повніша, логічно стрункіша, послідовніша порівняно із традиційною класифікацією другорядних членів

речення. Історію формування нових понять і термінів на їх означення проаналізовано у другому розділі дисертації «Формально-синтаксична й семантико-синтаксична диференціація другорядних членів речення». Справді, потрібно було обґрунтувати заміну традиційних другорядних формально-синтаксичних членів речення новими. Проте важливо надати такому аналізу послідовного характеру, тобто об'єктивно відтворити формування кожного типу другорядних членів речення в теоретичному мовознавстві, правильно оцінити внесок мовознавців, причетних до цих творчих процесів, хронологічно назвати їхні прізвища. Крім цього, найважливіше – визначити місце і роль українських мовознавців у формуванні всіх нових типів другорядних членів речення. Загалом із цими завданнями дисертантка впоралася, проте очевидно є неповнота, фрагментарність аналізу проблем виділення деяких другорядних членів речення в українському мовознавстві, оскільки праці одних мовознавців названо, інших чомусь немає. Помітне надання переваги працям російських та європейських мовознавців, що нерідко справедливо, проте багато їхніх ідей, які цитує дослідниця, значно раніше висловили українські мовознавці. Наприклад, на с. 130 вона зазначає, що Л. Теньєр вважає синтаксичний зв'язок основним поняттям синтаксису і покликається на його працю 1988 року, але ж цю ідею раніше висловили у своїх працях українські мовознавці, зокрема О. Н. Синявський (30-ті рр. XX ст.), О. Є. Вержбицький (50-ті рр.), Б. М. Кулик (60-ті рр.), І. Р. Вихованець (70-ті і наступні рр.), Н. Л. Іваницька (80-ті) та ін. Чому ж тоді починати з Л. Теньєра?

Логічно було б оцінити спроби класифікації другорядних членів речення, зафіксовані в «Курсі сучасної української літературної мови», т. II за редакцією Л. А. Булаховського (1951), теоретичному курсі «Сучасна українська літературна мова. Синтаксис» (1972) за загальною редакцією І. К. Білодіда, у дослідженнях формально-синтаксичної структури двоскладних речень Н. Л. Іваницької, у працях різних періодів

І. Р. Вихованця та в інших дослідженнях. Аналізуючи прислівні, детермінантні та інші другорядні члени речення, дисертантка покликається на підручник «Грамматика української мови. Синтаксис» І. Р. Вихованця, у якому, зважаючи на його навчальне призначення, ці проблеми подано спрощено. Принципово нову теорію другорядних членів речення він подав, як відомо, у своїй фундаментальній праці «Нарис з функціонального синтаксису української мови» (1992), де обґрунтував виділення прислівних (узгоджених, керованих, прилягаючих), детермінантних, опосередкованих другорядних членів речення та дуплексив, причому засади виокремлення дуплексива відмінні від тих, що запропонувала російська лінгвістка Л. Д. Чеснокова, з якою солідаризувалася українська дослідниця Л. М. Томусяк. Проте на цю фундаментальну працю І. Р. Вихованця дисертантка зрідка покликається в тексті дисертації.

Незаперечним і вагомим теоретичним здобутком дослідниці, що засвідчує успішне виконання поставлених завдань, уважаю запропоновану систему семантико-синтаксичних корелятив (синтаксем) прислівних (керованих, узгоджених та прилеглих) другорядних членів. Вона оперта на систему предикатних, непредикатних (субстанційних) та вторинних предикатних компонентів, яку сформував на початку 80-х років ХХ ст. І. Р. Вихованець і яку використовують близько чотирьох десятиріч його учні та послідовники. Чітко схарактеризовано методологію визначення та принципи подання синтаксем для всіх типів цих другорядних членів. Зокрема, зазначено, що, зважаючи на синтаксичну та морфологічну специфіку керованих другорядних членів речення, їхні кореляції із семантико-синтаксичними відповідниками буде проаналізовано залежно від частиномовної належності опорного для них слова, тобто у придієслівній, приприкметниковій, приприслівниковій та приіменниковій позиціях, до того ж семантико-синтаксичні кореляти логічно ранжувати за ознакою обов'язковості / необов'язковості та диференціювати залежно від сили

керування. Для узгоджених другорядних членів речення, співвідносних із вторинними атрибутивними синтаксемами, диференційною ознакою обрано морфологічне вираження цих синтаксем, а саме якісними, відносними, присвійними, відносно-якісними, присвійно-відносними та присвійно-якісними прикметниками, що вможливило побудувати першу докладну морфолого-синтаксичну типологію атрибутивних синтаксем. Семантико-синтаксичні відповідники прилеглих другорядних членів речення представлені вторинною атрибутивною та кількісною синтаксемами, а залежно від неоднорідних значень прислівників способу дії, що репрезентують такі відповідники, розмежовано синтаксему способу дії та порівняльну синтаксему. Характерно, що атрибутивні відношення, услід за іншими українськими дослідниками (І. Р. Вихованцем, К. Г. Городенською, А. В. Висоцьким), дослідниця визнала між якісно-означальними, якісно-відносними прислівниками як морфологічними репрезентантами прилеглих другорядних членів речення та співвідносних із ними атрибутивних синтаксем, і дієсловами, прикметниками та прислівниками.

Н.Ф. Грозян обрала, як мені здається, оптимальний спосіб подання величезного морфологічного та синтаксичного розмаїття керованих другорядних членів речення і співвідносних із ними субстанційних суб'єктних, об'єктних, адресатних, локативних та інструментальних синтаксем, широко проілюструвала їх самостійно дібраними реченнями. В описові системи кореляцій керованих другорядних членів речення із субстанційними синтаксемами використано типології таких синтаксем, створені насамперед О. Г. Межовим, а також іншими українськими мовознавцями (Н. І. Кухар, О. Ф. Ледней, М. І. Степаненком та ін.). Проте помітна докладніша семантична характеристика опорних для керованих другорядних членів речення дієслів, прикметників і прислівників, і менш докладна значеннева диференціація співвідносних із ними субстанційних синтаксем. Наприклад, аналізуючи приприкметниковий (прикомпаративний і

присуперлативний) факультативний другорядний член речення, співвідносний із факультативною об'єктною синтаксею і виражений прийменниково-відмінковою формою *серед* (*з-поміж*) + *род. відм.* та *із* + *род. відм.* (с. 251) варто було б конкретизувати значення об'єктної синтаксеми як об'єкт виокремлення (вирізнення), оскільки внутрішні значення для інших об'єктних синтаксем окреслено більш докладно. Отже, ідеться всього-на-всього про послідовність диференціації значень усіх субстанційних синтаксем.

Концепція дисертаційної роботи, як бачимо з її тексту, передбачала подати лише семантико-синтаксичний корелят прислівних другорядних членів речення. Справді, це прийнятний спосіб для тих із них, що перебувають у безпосередньому, однозначному зв'язку із субстанційною синтаксею. Проте відомо, що, наприклад, синтаксеми зі значенням відносного та посесивного атрибута є результатом згортання елементарного речення, точніше його предиката належності, посесивності, володіння, що дало підстави свого часу І.Р. Вихованцеві констатувати, що атрибутивні відношення можуть покривати деякі значення предикатів, які він назвав прихованими. Зважаючи на цю особливість, варто було б змодельовати механізм постання синтаксем зі значеннями відносного, посесивного та іншого атрибута, а не обмежуватися загальною констатацією того, що безприйменниковий родовий відмінок «перетворює синтаксичний субстантив на синтаксичний ад'єктив», покликаючись на О. Г. Межова. Ідеться про *господиня помешкання* ← *Господиня має помешкання; будинки із чотирма кімнатами* ← *Будинки мають чотири кімнати; музика Шопена* ← *Музика належить Шопенові; села поблизу Львова* ← *Села розташовані поблизу Львова*. Таке принагідне моделювання посприяло б поглибленню аналізу атрибутивних синтаксем, з'ясуванню їхньої складної семантичної природи.

Досить докладно і переконливо схарактеризовано семантичний діапазон та морфологічне вираження власне-атрибутивних, відносно-

атрибутивних посесивно-атрибутивних, відносно-якісних, посесивно-відносних та посесивно-якісних вторинних синтаксем, що є семантико-синтаксичними корелятами узгоджених другорядних членів речення.

Так само скрупульозно представлено морфологічну експлікацію прилеглих другорядних членів речення та значенні різновиди співвідносних із ними атрибутивної і кількісної синтаксем, синтаксеми способу дії та порівняльної синтаксеми. Цьому посприяло значною мірою творче використання досить докладної класифікації значенневих груп і підгруп якісно-означальних прислівників, прислівників міри й ступеня, прислівників способу дії, запропонованої в новітніх дослідженнях прислівників української мови, зокрема в монографії А. В. Висоцького «Синтаксична сфера прислівника в українській літературній мові» (2013), а також трактування синтаксичного зв'язку між цими групами означальних прислівників, прислівниками способу дії і опорними переважно дієсловами, рідше – прикметниками, дієприкметниками, іменниками як прилягання, тобто використання зазначених прислівників у позиції прислівного некерovanого другорядного члена речення.

Аналіз семантико-синтаксичної основи детермінантних другорядних членів речення – це досить докладна статична характеристика широкого значенневого діапазону та морфологічних, синтаксичних і лексичних засобів експлікації всіх кореляцій другорядних членів речення з адвербіальними синтаксемами. Вона охопила кореляції фонового детермінанта з адвербіальною локативною синтаксемою, фонового темпорального детермінанта з адвербіальною часовою синтаксемою, кореляції детермінантів зумовленості (причини, мети, допустовості, умови та наслідку) із синтаксемами відповідних значень, кореляції детермінантів із характеризувальними значеннями (уточнення / обмеження, сукупності / розділовості) із синтаксемами таких самих значень. На підставі виконаного аналізу складається враження безпроблемності цих питань у сучасному

мовознавстві. Насправді це не так. По-перше, варто вмотивувати вибір семантичної класифікації детермінантів з-поміж відомих в українському мовознавстві та зауважити, чому деякі з їхніх значенневих різновидів не потрапили до обстежених кореляцій, зокрема детермінанти зі значенням входження / вилучення. По-друге, адвербіальні синтаксеми – це вторинні предикатні синтаксеми, у них інша, ніж у субстанційних синтаксем семантико-синтаксична природа. На мою думку, тут логічно було б подати, як і для вторинних атрибутивних синтаксем, механізм їх формування, відзначити його специфіку, що посприяло б поглибленню та комплексності аналізу різних типів детермінантів зі своїми семантико-синтаксичними відповідниками.

У класифікації другорядних членів речення виокремлено корельовані і опосередковані другорядні члени речення, а також дуплексив, але про їхні кореляції із семантико-синтаксичними відповідниками в дисертації чомусь зовсім не йдеться.

Загальні висновки досить широкі, докладні, бо в них не лише узагальнено досліджені проблеми, а й викладено деякі з тих ідей, на які дослідниця просто спиралася у своїй дисертації. В авторефераті ці висновки потрібно було б скоротити й подати тільки основні, суто авторські.

На підставі докладно прорецензованої проблематики дисертації Н. Ф. Грозян маю підстави позитивно оцінити її як актуальне та новаторське теоретичне дослідження, результати якого матимуть широке застосування у теоретичній і прикладній граматиці, а також у лінгводидактиці.

Дисертація «Категорія другорядних членів речення на тлі формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної структур речення» відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 р., зі змінами, унесеними згідно з Постановами Кабінету Міністрів України № 656 від 19.08.2015 р. та № 1159 від 30.12.2015 р.

За виконане дослідження Н. Ф. Грозян цілком заслуговує присудження їй наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова.

Офіційний опонент –
доктор філологічних наук, професор,
завідувач відділу граматики
та наукової термінології
Інституту української мови НАН України

Гор – К. Г. Городенська

Відгук надійшов до секретаря 28.08.2020 р.
Учений секретар *Г* Тріймарок О. І.